

SAHABE'NİN SAYISI, HADİSLERİN SAYISI VE HADİS HAFIZLARININ DEHALARI HAKKINDA BAZI TESPİTLER

Kadir Paksoy*

GİRİŞ

Hz. Peygamber (ASM)'in sünneti ve hadisleri, Ashab döneminden itibaren sonraki asırlara kadar büyük bir itina ile muhafaza edilerek nakledilmiştir. Bilhassa Hicri I. asırda hadisler, daha ziyade sadırlarda ezberlenmek suretiyle muhafaza edilerek nakledilmiştir. II: asırdan itibaren ise ezber ve yazı atbaşı gitmiştir.

İlk üç asırda hadislerin kitabete geçirilmesiyle birlikte on binlerce hadis cüzleri ve hadis mecmuaları vücuda getirilmiştir.

Hz. Peygamber (ASM)'in hadislerini ezberleyip nakleden râvilerin durumları da incelemeye değer hususlardan biridir. Zira onlar, on binlerce hadisi hafızalarına alarak sünnetin korunmasına ve nakline vesile olmuştur.

Bugüne kadar hadis ravilerini inceleyip tanıtan sayısız kitap yazılmıştır. Ancak biz, bu çalışmamızda hafıza dâhileri olan muhaddislerin, imkânsız gibi görünen on binlerce hadisi ezberleyip nakletmelerini, yüz binlere baliğ olan hadislerin sayı açısından durumunu değerlendirmeyi ele alarak bu hususta bir kısım yorumlarda bulunduk.

Hadisler, birinci asırda senet yoluyla tespit edilmeye başlamış, ikinci ve üçüncü asırlarda yaygın hale gelmiştir. Bu asırlar, aynı zamanda hadislerin kitaplaşarak sonraki devirlere son şeklini almış miraslara dönüştüğü dönemdir.

Bu çalışmamızda, hadislerin sayısına dair bir yaklaşımda bulunarak, hafıza dâhileri olan muhaddislerin on binlerce ve yüz binlerce hadisleri ezberleyerek muhafaza etmelerini, misalleriyle incelemeye çalıştık.

* HR. Ü. İlahiyat Fakültesi Hadis Anabilim Dalı Araştırma Görevlisi

I.BÖLÜM

SAHABENİN SAYISI VE Hz. PEYGAMBER'DEN (ASM) HADİS RİVAYETİNDE BULUNANLARIN SAYISI HAKKINDA BAZI TESPİTLER

A.SAHABENİN SAYISI

Sahabe-i Kiramın sayısı hakkında kesin bir rakam vermek mümkün değildir. Ancak sahabenin sayısı hakkında nakledilen tahmîni ve takribî rakamlar ise şöyledir:

İbnu's-Salâh'ın naklettiği bir habere göre, Hz. Peygamber (ASM)' den hadis rivayet eden sahabe sayısı hakkında bir suale muhatap olan Ebu Zur'a er-Râzi (v. 264) şöyle cevap verir: "Bunu kim tespit edebilir ki? Zira Hz.Peygamber (SAM)'le birlikte Vedâ haccına 40 bin, Tebûk Gazvesine ise 70 bin kişi katılmıştı."⁽¹⁾ Hatta bir seferinde Ebû Zur'a, Hz. Peygamber'den(ASM) sadece 4.000 hadis rivayet edildiğini iddia eden bir kimseye şiddetle karşı çıkarak bu sözün zındıklara ait olabileceğini ifade edip şöyle demiştir: "Hz. Peygamber'in (ASM) hadislerini kim saymış ki? O (ASM) vefat ettiğinde O'nu görmüş ve işitmiş 114 bin kişi vardı." Ancak kendisine "Ya Ebâ Zur'a, peki bu 114 bin kişi nerede idiler? diye sorulduğunda şu cevabı vermiştir. "Medeni ile Mekke ahalisi ve bunların arasındaki bedevilerle Hz. Peygamber (ASM)'le Veda haccında bulunanlar... Hepsi de arafe günü O'nu görmüş ve O'dan işitmiştir."⁽²⁾

Zeynuddin el- İrakî (v. 806) er-Râfî'den (v. 623) şu haberi nakleder: "Mekke ve Medine'de 30 bin, sair Arap kabilelerinde 30 bin olmak üzere toplam 60 bin sahabe vardır."⁽³⁾

Hafız İbn Kesîr'in (v. 774) naklettiğine göre, İmam eş-Şafii (v. 204) sahabenin 60 bin civarında olduğunu söylemektedir.⁽⁴⁾

Görüldüğü gibi sahabenin sayısı hakkında kesin bir rakam ileri sürmek mümkün değildir. Bununla beraber bu sayının bir hayli kabarık olduğunda da şüphe yoktur. Ancak sahabenin bizzat isim, künye ve hayat biyografileriyle tespit edile bilinenleri, çok azdır.

İmam es- Sahâvî (v. 902), sahabeden biyografisiyle tanınanları ve bunların sayısı hakkında şu haberleri nakleder: "İmam ez- Zehabî'nin kitabındaki rakam, yaklaşık 8 bindir."⁽⁵⁾ Kâdî İyâz (v. 544), İmâm Mâlik'ten Medi-

(1) İbnu's-Salâh, Ulûmu'l-Hadis, s.267; Ahmed Muhammed Şâkir, el-Bâisü'l-Hasis şerhu İhtisârî Ulûmi'l-Hadis, s. 209.

(2) İbnu's-Salâh, Ulûmu'l-Hadis, s. 267; Tedribu'r-Râvî, s.381-382; el-Bâisü'l-Hasis, s.185; Sa'di el-Hâşimî, Ebû Zur'a er-Râzi, 1/99.

(3) el-İrakî, et-Takyid ve'l-İzah, s. 264; Tedribu'r-Râvî, s. 382.

(4) el-İrakî, a.g.e, s. 264; el-Bâisü'l-Hasis, s. 185, Tedribu'r-Râvî, s. 382.

(5) İmâm ez-Zehabî, Üsdü'l-Gabe'yi hulusa ve tekmil ederek *Tecridu Esmâ's-Sahabe* adını verdiği kitabında 8886 hal tercemesiyle İmâm es-Sahâvî'nin dediği gibi bunlardan bir kısmı künyesiyle tekrar geçmesine, bazılarının da sahâbî olmamasına bilânen ancak ulaşılan rakam, 8000 kadardır.

de vefat eden sahabenin, 10 bin kişi olduğunu nakleder. Velîd b. Müslim (v.195)'in haber vermesine göre Şam'da vefat eden ashabin, 10 bin civarında; Katâde (v.118)'nin haberinde ise Kûfe'ye yerleşen sahabenin 1.050 kişi bulunduğu, bunların 24'ünün Bedir gazilerinden olduğu ifade edilir. Keza Hıms'a yerleşen 500 sahabe bulunduğu nakledilir.

Netice olarak es- Sehâvî mevzuu şöyle bağlar : "Demek ki her bir şahıs, ilim ve araştırmalarının ulaşabildiği rakamlara nispet ederek nakletmiştir. Verilen rakamlarda, nakleden şahısların buldukları zaman ve vaziyetin durumu da göz önünde bulundurulmalıdır. O halde sahabe hakkında verilen rakamlarda kesinlik olmasa da yaklaşık ihtimaller vardır. Verilen rakamlar da birbirine mutenaız değildir."⁽⁶⁾

Tabakât müelliflerinin, isim ve tercemelerini (biyografilerini) tespit edip verebildikleri sahabe sayısının 10 bini geçmediği de bir gerçektir. Sahabeye dair yazılan en geniş eser olan İbn Hacer el- Askalânî (v. 852)'nin *el-İsâbe fi Temyîzi's- Sahabe'sinde* bile ancak 12.300 isim yer almasına rağmen, bunlardan sahabe olanlar, 10 bine yakındır.⁽⁷⁾

Ancak sahabenin sayısı ne kadar olursa olsun, konumuz açısından üzerinde durulması gereken husus, inanmış insanlar olarak Hz. Peygamber (ASM)'i görmek ve O'nun sözlerini işitmek şerefine nail olan bu on binlerce mübarek insandan kaçının işitmiş oldukları sözleri sonraki nesiller için saklamış ve onlara rivayet etmiş olmalarıdır.

Yukarıda verilen rakamlara dayanarak takriben 100 bin sahabenin yaşadığını kabul etsek bile, bütün bunların hepsi de hadis rivayet etmiş değildir. Ancak bunlardan bazılarının kendilerini ilme vermemeleri, iktidarları nispetinde ilim dağarcığı haline gelmeleri de göz önünde bulundurulmalıdır.

B. SAHABENİN HADİS RİVAYET EDENLERİNİN SAYISI

Her ne kadar sahabenin hadis rivayetinde bulunanların sayısı hakkında kesin rakamlar olmamakla birlikte, bu hususta en derli toplu sonucu, Ebû Abdirrahman Bakîy b. Mahled el- Kurtubî (v.276)'nin *Kitabu'l- Adâd'ında*⁽⁸⁾ ve *el- Müsnedü'l- Kebir'inde*⁽⁹⁾ görmek mümkündür. Nitekim İbn Hazm; Bakîy'in *Müsned'i* hakkında şöyle demiştir. "Bakîy'in müsned'inde 1300 ka-

(6) es-Sehâvî, el-Fethu'l-Muğîs, s.111; Tedribu'r-Râvî, s. 382'deki dipnot.

(7) Bkz. İbn Hacer el-Askalânî, el-İsâbe fi Temyîzi's-Sahâbe, 1/5.

(8) Bakîy b. Mahled el-Kurtubî, Kitabu'l-Adâd'ında hadis nakleden sahâbeden her birinin kaç tane rivâyetli bulunduğunu muksiründen mukillûna doğru rakamlarla sıralar. Bkz. Tezkiratu'l- Huffaz, 1/629; Kehhale, Mu'cemu'l- Muellifin, III/53.

(9) Her ne kadar müellifi tarafından "Müsned" olarak isimlendirilirse de, literatürü açısından bu ser, fikhî bablara göre tasnifi sebebiyle bir müsned- musannef özelliği taşır.

dar sahâbeden rivayet ettiği hadisler vardır. Her bir sahâbenin hadislerini, fıkıh bablarına göre tertip etmiştir. Dolayısıyla bu kitap bir Müsned- Musannef'tir. Hadisteki otoritesi, ihatası, hıfz, sika ve itkan sahibi olmalarına rağmen Bakîy'den önceki diğer müelliflerde böylesine orijinal bir eser tertip edeni görmedim⁽¹⁰⁾

Ancak bu *Müsned*, önemli ve geniş muhtevalı temel kaynaklardan olmasına rağmen tam olarak günümüzde intikal etmemiştir. Muhtemelen Endülü'sün harabı esnasında bu kitabın nüshalarının zayi olduğu ifade edilmektedir.⁽¹¹⁾

Bununla birlikte Bakîy'in *Müsned'i* hakkındaki bilgileri, etraflı bir şekilde Ebu'l Ferec İbnu'l-Cevzî (v. 597)'nin *Telkîhu Fühûm-i Ehli'l- Eser* adlı kitabından öğrenmekteyiz. İbnu'l-Cevzî, Bakîy'in *Müsned'de* tahrir ettiği sahâbelerin adlarını ve her birinin kaç tane hadis rivayet ettiğini belirtmiştir.

Asrımızın müdakkik âlimlerinden Ahmed Muhammed Şakir, İbnu'l-Cevzî'nin verdiği bu nakillerden yola çıkarak *Müsned'de* yer alan sahabe sayısının toplam 1300 değil 1060 olduğu sonucuna ulaşmıştır. Zira bazı isimlerin, künyesiyle mükerrer geçmesi söz konusudur. Ayrıca mezkûr 1060 sahâbenin rivayetlerini de toplamak suretiyle Bakîy'in *el- Müsnedu'l- Kebir'inde* toplam 31.064 hadis bulunduğu sonucuna ulaşır.⁽¹²⁾

Elimize kadar ulaşan geniş muhtevalı diğer bir kaynak olan imam Ahmed'in (v.241) *el-Müsned'inde* ise 876 sahâbenin hadisleri yer almaktadır. Ayrıca müsned'de toplam 27.634 hadis diğer nüshaya göre ise 27.718 hadis⁽¹³⁾ mevcuttur.

İmâm Buhârî (v. 256) ve Müslim (v.261), müttefikan 149 sahâbeden; Buhârî müstakil olarak 208; Müslim müstakil olarak 213 sahâbeden hadis tahrir etmiştir.⁽¹⁴⁾

Bütün bu nakillere binaen diyebiliriz ki, günümüze ulaşan kaynakların ışığında sahâbeden hadis rivayet edenlerin sayısı 1000- 1300 civarındadır. Sahâbeden 300 kadarının daha ziyade hadis rivayetiyle meşgul oldukları, bunlardan 7 kişinin 1000'in üzerinde, 4 kişinin 500'ün üzerinde ve 27 kişinin de 100'ün üzerinde hadis rivayet ettikleri, hadis imamlarına ulaşan neticelerdendir.⁽¹⁵⁾

(10) Bkz. el- Bâisu'l- Hâsis, s. 185- 186.

(11) a.g.e., s. y.

(12) a.g.e., s. 188.

(13) İmâm Ahmed'in Müsned'i, dört kişilik heyet çalışmasıyla hadisleri, baştan sona ve bir de her bir sahâbinin münedinin bulunduğu bölüm içinde ayrı ayrı numaralandırılarak yeni dizgi ve baskısı yapılarak istifade kolaylığı sağlanmıştır. Bkz. Ahmed b. Hanbel, el- Müsned, I- VI, el- Mektebem'l- İslâmî, Beyrût 1413/1993. Müsned'in diğer baskısı için bkz. el- Müsned, Daru'l- Fikr, Beyrut 1991, X/555.

(14) el- Bâisu'l- Hâsis, s. 188; Muhammed Fuad Abdülbâkî, el- Lû'û' ve'l- Mercân, I/11.

(15) Bkz. el- Bâisu'l- Hâsis, s. 188 vd.; Tedrîbu'r-Râvî, 381 vd.

a. Sahâbeden Mukusirûn(Çok Sayıda Hadis Rivayet Eden) Râviler

İmâm Ahmed'e göre "Hz. Peygamber (ASM)'in ashabından 6 kişi, rivâyet açısından muksirûndur. Bunlar, Ebû Hureyre, İbn Ömer, Âişe, İbn Abbas, Enes ve Câbir b. Abdullah'dır (R.Anhüm).⁽¹⁶⁾ Ancak hadis imamlarından bazıları, muksirûn arasına Ebu Said el-Hudri'yi de ilave etmek suretiyle 7 kişi addetmektedir. Nitekim Bakîy'in Müsned'inde Ebu Saïd el-Hudri'nin 1000'in üzerinde hadisi nakledilmiştir. Sahâbeden en çok hadis rivayet edenleri, Bakîy'in Müsned'i ile İmâm Ahmed'in Müsned'i ve Buhari ile Müslim'in Sahih'lerine dayanarak şematik olarak şöyle gösterebiliriz:

Ravinin adı	Bakî M. Mahled'in Müsned'inde	İmâm Ahmed'in Müsned'inde	Sahihayn'da	Buhari'de	Müslim'de
1. Ebu Hureyre	5374 ⁽¹⁷⁾	3851 ⁽¹⁸⁾	325	93	189
2. Abdullah b. Ömer	2630 ⁽¹⁹⁾	2025 ⁽²⁰⁾	70	81	31
3. Âişe bintu Ebi Bekr	2510 ⁽²¹⁾	2403 ⁽²²⁾	174	54	68
4. Enes b. Malik	2286 ⁽²³⁾	2171 ⁽²⁴⁾	168	83	71
5. Abdullah b. Abbas	1660 ⁽²⁵⁾	1710 ⁽²⁶⁾	75	28	49
6. Cabir b. Abdillâh	1540 ⁽²⁷⁾	1183 ⁽²⁸⁾	58	26	126
7. Ebu Saïd el-Hudri	1170 ⁽²⁹⁾	958 ⁽³⁰⁾	47	26	52
8. Abdullah b. Mes'ud	992 ⁽³¹⁾	902 ⁽³²⁾			
9. Abdullah b. Amr b. As	700 ⁽³³⁾	627 ⁽³⁴⁾			

Ancak nakledilen bu rakamların içinde mükerrer rivayetlerin varlığı da söz konusudur. Nitekim İbnu'l Cevzi'nin Bakîy b. Mahled'in Müsned'ine dayanarak verdiği Ebû Hureyre'ye ait 5374 hadis rakamı hakkında Ahmed Muhammed Şâkir, bunun mükerrer hadislerle birlikte olduğunu söyler. Ay-

(16) el- İrakî, a.g.e., 261

(17) es- Suyûtî, Tedrîbu'r- Râvî, s. 379; Ahmed Muhammed Şâkir, el- Bâisu'l- Hasîs, s. 187.

(18) Bkz. Müsned, II/228- 541.

(19) Tedrîbu'r- Râvî, s. 379; el- Bâisu'l- Hasîs, s. 187.

(20) Bkz. Müsned, II/2- 158.

(21) Tedrîbu'r- Râvî, s. 379; el- Bâisu'l- Hasîs, s. 187.

(22) Bkz. Müsned, VI/29- 281.

(23) Tedrîbu'r- Râvî, s. 379; el- Bâisu'l- Hasîs, s. 187.

(24) Bkz. Müsned, III/98- 292.

(25) Tedrîbu'r- Râvî, s. 379; el- Bâisu'l- Hasîs, s. 187.

(26) Bkz. Müsned, I/214- 374.

(27) Tedrîbu'r- Râvî, s. 379; el- Bâisu'l- Hasîs s. 187.

(28) Bkz. Müsned, III/292- 400.

(29) Tedrîbu'r- Râvî, s.379; el- Bâisu'l, s. 187.

(30) Bkz. Müsned, III/2- 98.

(31) Tedrîbu'r- Râvî, s. 379; el- Bâisu'l- Hasîs, s. 187.

(32) Bkz. Müsned, I/374- 466.

(33) Tedrîbu'r- Râvî, s. 379; el- Bâisu'l-Hasîs, s. 188. Bkz. Müsned, II/158- 226.

(34) Bkz. Müsned, II/ 158-226

rica İmam Ahmed'in *Müsned*'indeki 3851 Ebû Hureyre hadîsini tetkik eden Ahmed Muhammed Şâkir, bu rakamın yaklaşık yarısının mükerrer olduğundan yola çıkarak, İmam Ahmed'e ait *Müsned*'de tekrarlar sayılmazsa 1579 Ebû Hureyre hadîsinin mevcut bulunduğunu tespit eder.⁽³⁵⁾

Dolayısıyla bu husus, Bakîy b. Mahled tarafından tahrir edilen Ebu Hureyre'nin rivâyet ettiği 5374 hadîs içerisinde bazı mükerrer hadîslerin de bulunabileceğini hatıra getiriyor. Tekrarları çıkarılacak olursa bu rakamın aşağı indiği görülecektir. Bu durum, diğer muksirûn ve sair râvîler için de geçerlidir.

II. BÖLÜM

HADİSLERİN SAYISI HAKKINDA BAZI TESPİTLER

A. NEBEVİ HADİSLERİN SAYISI HAKKINDA GÖRÜŞLER

Nebevi hadîslerin sayısı hakkında tam bir rakam vermek mümkün olmamaktadır. Bu hususta bir kısım tahminlerden öte kesinlik arz eden bir sayı verebilmek, oldukça zordur.

Bir kısım ulema, nebevi hadîslerin sayısı hakkında 10 bini geçmeyeceğine dair tahmin ve kanaat izhar etmişler. Muhakkikler, onların bu kanaatlerini tefrit saymaktadır. Nitekim Emir es-San'ânî bu hususta tefrit ederek şöyle demiştir: "İmâm es-Sevrî, Şu'be, Yahya el-Kattân, İbn Maîn ve Ahmed b. Hanbel gibi muhaddisler, 4000 nebevi hadîs olduğunu söylemiştir".⁽³⁶⁾

Tedvînü'l-Hadîs kitabının sahibi Münâzır Ahsen el-Keylânî, bu sayının 10 bin hadîse yakın olduğu kanaatindedir.⁽³⁷⁾

Ancak bu iddia ve tahminler, Tahir el-Cazâirî (v. 1338) 'nin *Tevcihü'n Nazar*'da belirttiği şu beyanata binaen hatalı bir anlayış olsa gerektir:

"el-Hâkim en-Neysâburî (v.405)'nin şu mülahazasına bir bakalım: "Hz. Peygamber'in (ASM) hadîsleri 10 bine dahi ulaşmamaktadır" diye bir söz sarf etmemiz, uygun değildir. Çünkü Hz. Peygamber (ASM)' den kendisine 20 küsur sene Mekke ve Medine'de arkadaşlık yapmış 4.000 erkek ve kadın sahabe rivayette bulunmuştur. Hem onlar, Hz. Peygamber (ASM)'in sözlerini, fiillerini, uyku ve uyanıklıktaki bütün hareket ve sekenâtını, oturduğundan kalkmasına kadar her bir davranışını hıfz etmişlerdir....."⁽³⁸⁾

(35) Bkz, el- Bâisü'l- Hâsîs, s. 188.

(36) Muhammed Mustafa el- A'zamî, *Dirâsâtü'l- Hadîsü'n- Nebevî ve Târîhi Tedvînih*, II/598(Abdurreşîd en- Nu'mânî'nin İbn Mâce kitabı s. 164'te Emir es- San'ânî'den naklen).

(37) *Dirâsâtü'l- Hadîsü'n- Nebevî*, II/598 (el- Keylânî'nin *Tedvînü'l- Hadîs*, s. 67'den naklen)

(38) el-Hakim, el-Medhal, s.88

Bu, yerinde bir tenkittir. Bütün bunlar, ümmet arasında sağlam bir hadis kültürünü yerleştirmiştir. Ama, hadisçilerin usulüne uygun şekilde zapt edilerek bizlere intikal ettirilmemiş olabilir.

B. HADİSLERİN SAYISINA DAHİL OLAN RİVAYETLERİN ŞÜMÜLÜ

Hadis ilminin meşhur imamlarından olan İmam el-Buhârî (v.256) "100 bin sahih, 200 bin gayr-i sahih hadis ezberimdedir; Câmi'u's-Sahîh'i yaklaşık 600 bin hadis içinden seçtim"⁽³⁹⁾ demiştir.

İmam Müslim b.Haccâc (v. 261) ise *el-Câmiu's-Sahîh'i* kendi kulağıyla bizzat işitmiş olduğu 300 bin hadis arasından seçtiğini ve 15 yılda tamamladığını söylemiştir.⁽⁴⁰⁾

Hafıza dâhilerinden biri olan İmam Ahmed b. Hanbel (v. 241), gerek hadislerin sayısı hakkında, gerekse 30 bine yakın rivayet bulunan *Müsned'i* hakkında şöyle demiştir:

"Hadislerinden sahih olanlar, 700 bin civarındadır...."⁽⁴¹⁾ Bu *Müsned'i* 750 bin hadisten seçtim."⁽⁴²⁾

Ebû Zür'a er Râzi (v. 264) İmâm Ahmed'in oğlu Abdullah'ın da bulunduğu bir mecliste "İmâm Ahmed'in hıfzında bir milyon hadis vardır" der. Ancak kendisine "Bunu nereden biliyorsun?" diye sorarlar. O da "İmâm Ahmed'le müzakere ettim. Her bâbda ezberlediği miktarı tetkik ederek tahminde bulundum" cevabını vermiştir.⁽⁴³⁾

Bütün bu nakillere binaen hatıra şu sualler gelebilir:

Şayet elimizdeki mevcut hadis kitapları olan sahih, sünen, müsned ve mu'cemlerdeki binlerce hadisleri bir araya getirdiğimizde, yüz binlerle ifade edilen rakamların ancak çok az bir bölümüne rastlamaktayız. O halde bu kadar sayıdaki hadis nerede? Yoksa ümmet, diğer hadisleri kaydedip zayı mi etti veya ihmal mi etti ki bu kadar az sayıda hadis günümüze gelebildi. Sünnet, İslâm'da hüküm koymada kıyamete kadar bir masdar-ı ilâhi iken vaziyet nasıl izah edilebilir?

Ayrıca günümüzde de taacüb edildiği gibi, hadis râvîlerinin bu kadar yüksek rakamlardaki ezber kapasiteleri ve rivayetlere aşinalıkları, mübalağalı görülmekte ve muhal addedilmektedir. "Hz. Peygamber (ASM)'den rivayet edilmiş bu kadar hadis var mıdır?" diye garip karşılanmaktadır. Halbuki bu kabarık görünen rakamların hususi bir ıstılahâ göre söylendiğini

(39) Tezkiratu'l-Huffâz, II/555, Hedyü's-Sari, I/9

(40) Tezkiratu'l-Huffâz, II/589.

(41) el- Hâkîmî, el- Medhâi, s. 13; Târihu Bağdâd, 10/332; es-Sem'ânî, el- Ensâb, 6/36.

(42) Tezkiratu'l-Huffâz, II/431

(43) a.g.e., a.y; Said el-Haşîmî, Ebû Zür'a er-Râzi, I/207

mülâhaza edersek, muhaddislerin hıfzına hayranlık duymakla birlikte taacübümüzü de giderebiliriz.

Bu müşkil, iki temel hususta açıklamaya ihtiyaç duymaktadır. Bunlardan birincisi, hadisten anlaşılan mefhum; diğeri hadisçiler katında büyük rakamlarla ifade edilen hadislerin sayısının nasıl sayıldığı ve değerlendirdiği meselesidir.

Hadis teriminden anlaşılan mefhuma gelince, hadis, sadece Hz. Peygamber'in (ASM) söz fiil ve davranışları değil, aynı zamanda sahabe ve tabiûnun da söz, fiil, takrir ve uygulamalarını kapsayan umumi bir mefhumdur.⁽⁴⁴⁾O halde yüz binlerce sayıda olduğu ifade edilen hadislerin, sadece Hz. Peygamber'e (ASM) ait olanlar değil, sahabe ve tabiûnun kavillerini de içine alan geniş bir mefhumdan ibaret olduğu bilinmelidir.

Âlimlerin ekseriyeti, "hadis" ile "haber" i müteradif kullanmıştır. Yani hadis mefhumuyla, Hz. Peygamber (ASM)'e ait merfû' haberler, sahabe, tabiûn ve tebe-i tabiûne nisbet olunan mevkuf, maktu' haberlerle fetvaları da birlikte kastetmektedir. Nitekim İmam Ahmed'in "Hadislerden sahih olanlar, 700 bin civarındadır...."⁽⁴⁵⁾ Bu *Müsned*'i 750 bin hadisten seçtim"⁽⁴⁶⁾ sözü-nü şöyle yorumlar:

"Esasen İmam Ahmed 'in hadislerinden kastettiği rakam ve muhteva, Hz. Peygamber (ASM) 'e ait (merf') hadislerle sahabe ve tabiûna ait sözlerle fetvalardan sıhhati sabit olanlardır."⁽⁴⁷⁾

Netice olarak diyebiliriz ki, her bir hadisin bizzat Hz. Peygamber'den (ASM) mervî olması şartı söz konusu değildir. Zira sahabe ve tabiûn, tebe-i tabiin ile bunları takip eden etbâu't-tabiinin asarı da hadis şumulü içinde mütâlâ edilmektedir.

Hadislerin manen rivayet edilmiş olması da rakamları çoğaltan diğer bir amildir. Nitekim sahabenin Hz. Peygamber (ASM)'den naklettiği hadis rivayetinde bazı lafız farklılıkları bulunmaktadır. Bazıları hadisin tamamını, bazıları bi'l-mânâ olarak, bazıları da farklı lafızlarla rivayet etmişlerdir. Keza gerek sahabe, gerekse sonraki dönemde meydana gelen hadislerdeki lafız farklılıkları, ziyade ve noksanlıklar takdim veya te'hirlere, ihtisar veya icmallere de aynı manayı ifade eden bir hadisin pek çok sayıda intişarına sebebiyet vermiştir.

(44) Tedribu'r-Râvî, s. 42; es-Sehâvî, el-Fethu'l-Muğîs, s.12

(45) el-Hakim, el-Medhal, s.13

(46) Tezkiratu'l-Huffaz II/431

(47) İbn Hacer, Tehzibu't-Tehzibu't-Tehzib, VII/33

Bu mevzuda İbn Sîrîn'in şu sözü, meseleye ışık tutmaktadır; "Ben bazen bir hadisi, 10 ayrı kişiden dinlemişimdir; mânâsı bir ama lafızları muhtelif olmaktadır."⁽⁴⁸⁾

Diğer bir husus ise, istilahçılar, hadisçiler tarafından her bir isnadın başlı başına bir hadis olarak kabul edildiğini belirtirler. Aynı ayrı iki isnatla gelen fakat metni aynı olan rivayeti iki ayrı hadis saymışlardır. Nitekim metni aynı, isnadı farklı pek çok hadis vardır. Elbette farklı isnatlar, o hadisin rakamını geldiği sayı kadar kabartmaktadır. Keza bir hadis, 20 isnatla nakledilmiş ise, bu hadis, 20 hadis olarak kabul edilmektedir. Ancak müsteşriklerden bazı kimseler, bunu âlimlerin, hadislerin sayısına ait müşkilin içinden çıkabilmek için sonradan icat ettiklerini zannetmekte veya öyle iddia etmektedirler.

Bu sebeple, farklı isnatla gelen her bir hadisin bizzat bir hadis sayılıp sayılmadığını delilleriyle inceleyelim:

Ahmed b. Sinân, Abdurrahmân b. Mehdî'nin (v.198) şöyle dediğini nakleder: "Bende Muğîre b. Şu'be (v. 50)'nin Hz. Peygamber (ASM)'den mestler üzerine meshetmeye dair 13 hadisi bulunmaktadır."⁽⁴⁹⁾

Şüphesiz ki, Hz. Peygamber (ASM) pek çok defa mestlerine meshetmiştir. Ancak Muğîre b. Şu'be'nin Hz. Peygamber (ASM)'den mestler üzerine meshetmeye dair naklettiği bu hadisi, kendisinden 13 kişi nakletmiştir. Esasen bu, Hz. Peygamber (ASM)'in defalarca yapsa dahi bir tek fiilinden haber vermektir. Bu açıdan ondan fazla tarîkı olan bu rivayet, bir tek hadis olmasına rağmen 13 ayrı senetle İbn Mehdî'ye ulaşmakta ve dolayısıyla 13 ayrı rivayet hükmünde addedilmektedir.

İbn Huzeyme (v. 311), Hz. Âişe'den (R:Anhâ) elbiseden meni bulaşığının temizlenmesine dair yaklaşık 30 isnat nakletmektedir.⁽⁵⁰⁾ Ancak diyebiliriz ki, bu hadisin İbn Huzeyme'nin ulaşamadığı ve nakletmediğini daha farklı isnatları da vardır. O halde aynı lafızları ihtiva eden bir hadis, 30'dan fazla isnatla nakledilmek suretiyle 30 hadis sayılmaktadır.

"Ameller, niyetlere göredir" hadisini, Hafız Ebû İsmail el-Herevî (v.311), sadece Yahya b. Said el-Ensarî (v. 143)'in tabakasına (muasırlarına) varmak üzere 700 tarîktan kaydedip tespit etmiştir. Yahya b. Saîd'in şehyeleri olan tabiûn ile sahabenin her birine varan tarikler de buna ilave edilecek olursa, bu hadisin turukunun daha büyük rakamlara ulaştığı görülecektir.

Muhammed b. Abdullah el-Cevzakî (v. 388), *Sahîhayn* üzerine te'lif ettiği *Müstahrac*'ında hadislerden her biri için gösterilen tariklerden başka

(48) ez-Zebîdî, *İthaf'u's-Sâdeti'l-Muttakin Şerhu'l-Ihyâ*, I/66.

(49) İbn Ebi Hatim er-Râzi, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, I/261

(50) Bkz. *Sahîhu İbn Huzeyme*, I/145-147

farklı tarikleri de göstermek suretiyle bu turukun toplamı 25.480'e ulaşmıştır. Demek ki, Hz. Peygamber (ASM) döneminden sonraki her bir tabakada, hadislerin tarikleri sürekli çoğalmakta ve buna paralel olarak sonraki tabaka râvîlerine belli sayıdaki hadisler, farklı tariklerden gelmek suretiyle daha kabarık rakamlara ulaşmaktadır.⁽⁵¹⁾

Ebû Hureyre (v. 59)'den (R.A) hadis rivayet edenlerin sayısı 800 kişiyi bulmaktadır.⁽⁵²⁾ İmam ez-Zuhrî(v. 124), Süfyan es- Sevrî (v. 161), Şu'be (v. 160), İbnu'l- Mübârek (v. 181) ve emsali gibi büyük muhaddislerin 100 kadar şeyhden hadis yazdıkları nakledilmektedir. Mesela ez- Zuhrî'den en az 50 talebesi hadis yazmışlardır. Bunlardan her birisinin faraza 500 hadis yazdığını farz etsek, daha birinci nesilde bu 500 hadis, 25 bine balığ olmaktadır. Bu 50 talebenin her birisinden de en az 3 talebesi olduğunu düşünelim, ikinci nesilde hadislerin sayısı, 75 bine ulaşır. İşte bu minval üzere hadislerin sayısı, gün be gün artarak nihai noktaya ulaşır.⁽⁵³⁾

Bu sayede hakikaten hadislerin sayı olarak ifade edildiği şekliyle 600 - 700 bin, hatta bir milyon kadar olduğunu tasavvur etmemiz mümkündür. Çünkü her bir hadis, her bir nesil için hadis talebelerinin sayısı nispetinde çoğalıp sayıca katlanmaktadır.

Ayrıca gelecek şu iki nakilde olduğu gibi, isnadı tekerrür etmeksizin, metni de tekrar olmaksızın kendilerinde bulunan hadisler hakkındaki mütaalaaya bakalım:

İlk hadis tedvîninde önemli çalışmaları geçen İmam ez- Zuhrî'nin tekrar olmaksızın 2.000 civarında hadis naklettiği belirtilir.⁽⁵⁴⁾

Sehl b. Bişr (v. 235), ikinci asrın ricalinden Ebu'l- Leys eş-Şeybânî (v.199)'nin şu sözünü nakleder: "Tekrar olmaksızın 10 bin hadis ezberimdedir."⁽⁵⁵⁾

Yukarıdaki iki delil, isnadı tekerrür eden ve etmeyen hadislerin sayısının şümülü hakkında da bilgi vermektedir.

Nitekim İmam Buhari'nin, Sahîh'inde mükerrer yerlerde verdiği bir hadisi, her defasında farklı isnatla zikrettiği, bilinen bir husustur. İmam Buhârî'nin kitabında tekrarlarla birlikte 7563 hadis⁽⁵⁶⁾, İbn Salah'a göre 7275; İbn Hacer'e göre ise muallâk ve mutabaat hadisleri hariç 7397, muallâk ve mükerrerler dahil 9082 hadis⁽⁵⁷⁾, tekrarları çıkarıldığında ise yaklaşık 4000

(51) Ahmed Nalm, a.g.e, I/69.

(52) Tedrîbu'l- Râvî. s. 379; el- Bâisu'l- Hâsîs, s. 188.

(53) el-A'zamî, Dirâşât, II/598.

(54) Muhammed Accâc el- Hatîb, es- Sünnetü Kable'l- Tedvîn, s. 496.

(55) Tezkiratu'l- Huffâz, II/587.

(56) Bkz. Sahîhu'l- Buhârî, VIII/274.

(57) İbn Hacer el- Askalânî, Hedyû's- Sâfî Mukaddimetü Fethi'l- Bârf, I/493; el- Aynî, Umdetu'l- Kârf, I/6. İbnu's- Salah, a.g.e., s. 16; Hedyû's- Sâfî, I/475; Fuat Sezgin, Buhârî'nin Kaynakları, s. 197.

hadis⁽⁵⁸⁾ bulunmaktadır. Hatta Buhârî'deki mükerrer ile muallaklar istisna edilecek olursa mevsûl hadislerin sayısı, 2602'dir.⁽⁵⁹⁾

Keza İmam Müslim de bir hadisteki farklı isnat ve lafız değişikliklerini ayrı ayrı zikretmiştir. İmam Müslim'in Sahih'inde mükerrerler hariç 3033 (4000)⁽⁶⁰⁾, mükerrerlerle birlikte 7275 hadis vardır.⁽⁶¹⁾ Müslim, Hz. Peygamber (ASM)'den nakledilen hadisleri, tekrarsız olarak vermeyi gaye edindiğini belirttiikten sonra şöyle demiştir: "Ancak kendisinde fazla mana bulunan hadisin tekrarından müstağni kalınamayan bir yerin gelmesi, yahut orada bulunan bir illet dolayısıyla başka bir isnadın yanında vaki olan bir isnat olması halinde bu tekrar zaruridir. Çünkü hadiste kendisine ihtiyaç duyulan fazla bir mana, tam bir hadis hükmündedir. Bundan dolayı kendisinde vasfettiğimiz ziyadelik mevcut olan hadisin tekrar edilmesi, yahut mümkün ise kısa olduğu için bu mananın hadisin tamamından ayırt edilmesi gerekir. Fakat bazen onu bütününden ayırmak güç olur. Bu zorluk mevcut olduğu zaman hadisi kendi heyeti ile tekrar etmek, daha salim yoldur. Ama bizden kendisine bir ihtiyaç yokken bütün ile tekrarında zaruret görmediğimiz hadisi, inşallah tekrarına yanaşmayacağız."⁽⁶²⁾ Ayrıca "bu kitabıma koyduğum hadisleri mutlaka bir hüccete binaen koydum. Kitabıma koymadıklarımı da bir hüccete binaen koymadım"⁽⁶³⁾ demiştir.

Elimizdeki mevcut hadis külliyatlarından biri olan Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'indeki hadislerin sayısı, 27.634,⁽⁶⁴⁾ diğer nüshaya göre ise 27.718'dir.⁽⁶⁵⁾ Ahmed Muhammed Şakir'in tahminine göre, mükerrerleri çıkarırsak, geriye 20 bine yakın hadis kalmaktadır.

Günümüze ulaşan en geniş hadis külliyatı sayılabilecek olan Ali el-*Muttakîl-Hindî* (v. 975)'nin *Kenzu'l-Ummâl fi Süneni'l-Akvâl ve'l-Ef'âl*'inde mükerrer hadislerle birlikte 46. 624 rivayet nakledilmektedir.⁽⁶⁶⁾ Bu kitap, İmam es-Suyûtî'nin *Cem'u'l-Cevâmi'ini* de kapsamaktadır. Ancak *Kenzu'l-Ummâl*'deki hadislerin bir kısmının mükerrer olduğunu farz etsek bile, neticede bu geniş külliyat içinde 30 binin üzerinde tekrarsız hadisin var olduğunu söyleyebiliriz.

(58) Hedyû's- Sâri, I/493.

(59) Mustafa es-Sibâi, es-Sünnetü ve Mekânetühâ, s. 501.

(60) Tarihü Bağdad, XIII/101; Vefeyat, a.y; Tezkiratu'l-Huffâz, s. 589; Terdübu'r-Râvi, s. 50. Müslim b. Haccâc, Sahihu Müslim, IV/555.

(61) en-Nevevî, Sahihu Müslim Mukaddimesi, I/4-5.

(62) en-Nevevî, Şerhu'l-Muslim Mukaddimesi, I/4-5.

(63) Tezkiratu'l-Huffâz, II/589.

(64) el-Müsned VI/467 (Beirut 1413/ 1993)

(65) el-Müsned, (Daru'l-Fikr, Beirut 1991). X/ 555.

(66) Bkz. Ali el-Muttakî el-Hindî, Kenzu'l-Ummâl fi Süneni'l-Akvâl ve'l-Ef'âl, XVI/746.

C. HADİSLERİN SENET AÇISINDAN İLK ÜÇ ASIRDA YAYGIN HALE GELMESİ

Hadis ilimleri açısından hicri ilk üç- dört asır, altın dönemlerdir. Hadislerin senet yönünden yaygın hale gelmesi, daha ziyade ilk üç asırda olmuştur. Sahabe, tabiûn, tebe- i tâbiin ve onları takip eden dönemlerde, hadislerin itina ile ezberlenip muhafaza edilmesi ve neticede kitaplara geçirilmesiyle yüz binlerce hadis, günümüze kadar intikal ettirilmiştir.

Kur'ân ve sünnet, sahabe döneminde ve tabiûnun ilk dönemlerinde daha ziyade sadırlarda ezberlenip muhafaza ediliyordu. Sahabeden hadis yazanlar olsa da bunların sayısı çok azdı.

H. II. asırda sünnete ve hadise dair te'lif edilen kitapların en meşhurları arasında şunları sayabiliriz:

Şu'be b. Haccac (v. 160) :el- Musannef

Leys b. Sa'd (v. 175) :el- Musannaf

İmâm Mâlik b. Enes (v. 179) :el- Muvatta

Süfyan b. Uyeyne (v. 198) :el- Musannef

İmâm eş- Şafîi (v. 204) :el- Musned ve İhtilafu'l - Hadîs

Ebû Dâvûd et- Tayalisi (v. 204) el- Mûsned

Abdurrezak es- San' anî (v. 211) :el- Cami' (el- Musannef)

Bilhassa Hicri birinci asırdan itibaren muhaddisler, hadisleri pek çok isnatlarıyla ezberlemiş, yazmış ve nakletmişlerdir. İlk üç asırda hadislerin isnadı o kadar çoğalmıştır ki, bazen bir hadisin yüz kadar veçhi (tarîkı)yaygınlaşmıştır. Esasen Kütüb- i Sitte gibi eserler de üçüncü asırda vücud getirilmiştir.

Hadislerin farklı isnadının yaygın hale geldiği hususunda üçüncü asrın ricalinden Yahya b. Maîn'in (v. 233) şu beyanına bir bakalım : "Biz, bir hadisin 30 vechine (tarîkına) ulaşp yazmadıkça tatmin olmazdık."⁽⁶⁷⁾ Yine aynı dönemin hadisçilerinden İbrahim b. Saîd el- Cevherî (v. 247) ise şöyle demektedir : "Benim yanımda her bir hadisin 100 veçhi yoksa, ben o hususta yetim kaldım demektir."⁽⁶⁸⁾

(67) el- Hâkim, a.g.e., s. 9.

(68) el- Kevseri Te'ribu'l-Hatib, s. 296

D. HAFIZA DÂHİLERİ OLAN MUHADDİSLERDEN BAZI MİSAL- LER

İmam Malik b. Enes (v. 179) 300'ü tabiûndan olmak üzere 900 kişiden hadis almıştır. Hadis ilminin birçok dalında otorite olan İmam Malik, bizzat kendi eliyle 100 bin hadis yazdığını söyler. ⁽⁶⁹⁾ Çok güçlü bir hafızaya sahipti ve hadiste asla hata etmezdi. Hatta kendisi, "hafızama bir bilgi koyup da unuttuğum olmamıştır" der. ⁽⁷⁰⁾ 100 bin hadis içinden seçerek 40 yılda tamamladığı el- Muvatta'ı kendisinden bin kişiye yakın muhaddisin okuduğu nakledilir. Kalabalık toplulukların yer aldığı ders halkasına katılanlara 100 bin civarında hadis tahdis etmiştir. ⁽⁷¹⁾

Ebû Davûd et- Tayâlisî (v. 204) hakkında genellikle ezberinden hadis tahdis ettiği, bir anda sürekli olarak 30 bin hadisi ezberden sıralayabildiği nakledilir. ⁽⁷²⁾

Yahya b. Mâîn (v. 233) 'e kaç tane hadis yazdığı sorulduğunda elini göstererek "Bu elim le 600 bin hadis yazdım" demiştir. ⁽⁷³⁾ Hayatının sonlarında ise "Kendi elimle bir milyon hadis yazdım" demiştir. ⁽⁷⁴⁾

el- Kavarîrî (v. 235) Abdurrahman b. Mehdî'nin (v. 198) kendisine 20 bin hadisi ezberden imla ettiğini söyler. ⁽⁷⁵⁾

İshak b. Râhûye (v. 238) çok kuvvetli bir hafızaya sahipti. O da insanlara hep ezberden hadis rivayet ederdi. ⁽⁷⁶⁾ Hatta Müsned ve Tefsir'ini hıfzından imla ettirdiği, elinde asla kitap görülmediği nakledilir. ⁽⁷⁷⁾ Ebû Dâvûd el- Haffaf şöyle der : "İshak b. Râhûye bize ezberden 11 bin hadis yazdırdı. Sonra onları ne bir harf eksik, ne de bir harf fazla yapmadan tekrar okudu." Hadis rivayet ederken kitaplarındaki 100 bin hadisi sanki görüyormuş gibi hissettiğini söyler. Ayrıca kitaba başvurmadan 70 bin hadis ezberlediğini ve 100 bin hadisi de müzakere ettiğini ifade eder. ⁽⁷⁸⁾ Bir gün İbn Şübrûme'ye şunu söyler : "Ben bir şey işitmiş olayım da onu ezberlememiş olayım. İşittiğim her bir şeyi ezberlemişimdir. Kitaplarımdaki hadislerden 70 bini sanki gözümün önünde okuyormuşum gibi ezberimdedir. Diğer hadisler bu kadar değil ise de yine ezberimdedir." İshâk b. Râhûye'nin ezberden 70 bin hadis yazdığını Ali b. Haşrem şahit olarak nakleder. ⁽⁷⁹⁾

(69) ez-Zürkânî, Şerhu'l-Muvatta; 1/4

(70) Tezkiratu'l-Huffaz, II/212

(71) ez-Zürkânî, a. g. e., 1/11

(72) Mizanu'l-İtidal, II/203; Tarihu Bağdat, IX, 27

(73) el- Mubarekfurî, Tuhfetu'l-Ahvezi, I/482

(74) Ahmed Na'im, a.g.e. 1/66.

(75) Tezkiratu'l- Huffâz, II/ 330.

(76) Mizânü'l- İtidâl, I/183.

(77) Tehzîbu'l- Tehzîb, II/217.

(78) Vefeyât, I/200; Tezkiratu'l- Huffâz, a.y.

(79) Ahmed Na'im, a.g.e., 1/64-65.

Ahmed b. Hanbel (v. 241), 30 bine yakın hadis bulunan *Müsned*'i hakkında şöyle demiştir : "Bu *Müsned*'i 750 bin hadisten seçtim." Ebû Zür'a er-Râzî (v. 264) İmâm Ahmed'in oğlu Abdullah'ın da bulunduğu bir mecliste "İmâm Ahmed'in hıfzında bir milyon hadis vardır" der. Ancak kendisine "Bunu nereden biliyorsun?" diye sorarlar. O da "İmâm Ahmed 'le müzakere ettim. Her bâbda ezberlediği miktarı tetkik ederek tahminde bulundum" demiştir.⁽⁸⁰⁾

Buhari ve Müslim gibi şahsiyetlerin hocalarından olan Kuteybe b. Saïd es- Sekafi (v. 240) çok zengin bir hadis bilgisine sahipti. Bir defasında Ahmed b. Seyyar'a şöyle demişti: "Bu kış yanımda kal, sana beş kişiden 100 bin hadis tahric edeyim!"⁽⁸¹⁾

İmam Buhârî'nin (v. 256) "100 bin sahih, 200 bin gayr-i sahih hadis ezberimdedir. Câmî'u's- Sahih'i yaklaşık 600 bin hadis içinden seçtim" dediğini Ahmed b. Adıyy, Muhammed b. Hamraveyh'den nakleder.⁽⁸²⁾

İmam Buhârî, bir defasında sahabeden Enes (R.A.)'den hadis alan râvîleri zihninden geçirir. Kısa bir müddet içinde 300 râvî, ismiyle ve rivayetiyle zihninde canlanır. İmam ez- Zehebî'nin naklettiğine göre İmam Buhârî: "Ben, bin adamı aşkın kimseden hadis yazmışımdır."⁽⁸³⁾ Amr b. Ali el- Fellâs (v. 249) "Buhârî'nin adeta bilmediği hadis, hadis değildir"⁽⁸⁴⁾ diyerek O'nun hadisteki otoritesine dikkat çekmiştir. Buhârî, Bağdat'a ilk geldiğinde O'nun ilim ve ezberdeki otoritesini tartmak için kalabalık bir topluluk, on kişiyi, onar tane hadisin metin ve isnadını karıştırarak Buhârî'nin karşısına çıkarır ve bu rivayetleri sorarlar. Buhârî, her birini dinledikçe "Ben böyle bir hadis bilmiyorum" diyerek akabinde bütün bu 100 hadisin asıl sened ve metinlerini doğru olan şekliyle onlara okutmuştur. Bağdat uleması da büyük bir şaşkınlıkla O'nun kuvvetli hıfzını ve dirayetini takdir etmişlerdir.⁽⁸⁵⁾

Buhârî, hocası İshâk b. Râhûye'nin teşvikiyle muhtasar bir şekilde sahih hadisleri içinde toplayan bir kitap te'lif etmeyi istemişti. Bu hususu İbrahim b. Ma'kûl en- Neseî (v. 295) şöyle nakleder : İmâm Buhârî, bize şöyle anlatmıştır : "Biz, İshâk b. Râhûye'nin huzurundaydık. Bize dedi ki : "Hz. Peygamber'in (ASM) sahih sünnetini cem' eden muhtasar bir kitap bir araya getirseniz! " Bu benim kalbime yatmıştı. Hemen sahihleri cem'eden bir kitap (el- Câmîu's- Sahih) te'lif etmeye yöneldim."⁽⁸⁶⁾

(80) Tezkîratu'l- Huffâz, II/431.

(81) Tezkîratu'l- Huffâz, II/446; Târîhu Bağdad, XII/ 468.

(82) Tezkîratu'l- Huffâz, II/555; Hedyû's- Sâri I/9.

(83) Tezkîratu'l- Huffâz, a.y; Tuhfetu'l-Ahvezi, I/117

(84) Tezkîratu'l- Huffâz II/555.

(85) Tezkîratu'l- Huffâz II/555.

(86) Hedyû's- Sâri, I/9; Târîhu Bağdad, II/8.

Şüphesiz ki İmâm Buhârî, Sahihini pek çok hadislerden seçerek te'lif etmiştir. Ancak O, kitabına almayıp terk ettiği hadislerin, zayıf veya mevzu olmasından dolayı terk ettiğini iddia etmemiştir. Ayrıca Buhârî, bütünüyle sahihleri kitabına aldığını, geride başka hiçbir sahîh hadis kalmadığını da iddia etmiş değildir. Bilakis Buhârî, talebesi İbrahim b. Ma'kıl en- Nesefî'nin naklettiğine göre şöyle demiştir: " Kitabım el- Câmî'e ancak sahîh olan hadisleri koydum. Uzun olmaması için sahîh hadislerden birçoğunu kitabıma almadım." Keza "sahîh hadislerden kitaba almadıklarımın sayısı pek çoktur."⁽⁸⁷⁾ Bütün bu ifadelerden de anlaşılıyor ki, İmâm Buhârî, bütün sahîh hadisleri eksiksiz olarak kitabına almayı amaçlamamıştır. Kendisinin de böyle bir iddiada bulunmadığı açıkça görülmektedir.

İmâm Müslim b. Haccâc (v. 261), kitabı *Câmî'u's- Sahîh*'i kendi kulağıyla bizzat işitmiş olduğu 300 bin hadisin arasından seçtiği ve 15 yılda tamamladığını söylemiştir.⁽⁸⁸⁾

Hafıza dâhilerinden biri de meşhur muhaddis, hâfız Ebû Zür'a Ubeydullah b. Abdulkerim er- Râzî (v. 264) 'dir. Ahmed b. Hanbel, O'nun hakkında şöyle der: "Hadislerden sahîh olanlar, 700 bin civarındadır. Hatta şu genç (Ebû Zür'a' yı kastederek) var ya, 600 bin hadis ezberlemiştir."⁽⁸⁹⁾

Yahya b. Mende, Ebû Zür'a'ya ulaşan bir isnatla O'nun şu sözünü nakleder: "600 bin sahîh hadis ezberlemişimdir. Dahası 14 bin isnat, tefsir ve kıraat hususunda; 10 bin de "müzakereyle hatırlatabileceğim" rivayet vardır."⁽⁹⁰⁾ Hatîb el- Bağdadî de Ebû Zür'a er- Râzî'ye ulaşan bir isnatla şu hususu nakleder: "Bir kimse, Ebû Zür'a er- Râzî hakkında 200 bin hadis ezberlemiştir diye talâka yemin etse, yemininde hanis olur mu ? diye Ebû Zür'a'ya sorarlar. Ebû Zür'a "hayır hanis olmaz" diyerek şu sözleriyle meseleyi teyit eder: "Ben, 200 bin hadisi İhlas Sûresini ezbere bilir gibi bilmekteyim. Karşılıklı hadis müzekkeresinde ise ezberden 300 bin hadis mütalâ edebilirim."⁽⁹¹⁾ Muasırı olan muhaddislerden Sâlih b. Muhammed (v. 293), Ebû Zür'a'nın şöyle dediğini nakleder: "İbn Ebî Şeybe'den 100 bin, İbrahim b. Mûsâ er- Râzî'den 100 bin hadis yazdım." Ebû Zür'a'ya "peki ezberden bu binlerce hadisi yazabilir misin ? " diye sordum. O " hayır, ama hadisler bana arz edilse onları çok iyi tanır ve mütalâ edebilirim" dedi.⁽⁹²⁾ Muhammed b. Ömer er- Râzî şu mütalaasını nakleder "Bu ümmet içinde Ebû Zür'a gibi ezber dâhisi kimse yok gibidir. Zira O,700 bin hadis hıfzetmiştir. Hatta sadece tefsire kıraate dair 140 bin rivayet ezberindedir."⁽⁹³⁾

(87) Hedy'us- Sâri, I/9; Târîhu Bağâd, II/8.

(88) Tezkiratu'l Huffâz, II/569.

(89) el-Hakim, a. g. e. s. 13; es-Semâni, el-Ensab, VI/36

(90) Said el-Haşimî, a. g. e., I/207; Tuhfetü'l-Ahvezi, X/333

(91) el-Haşimî, a. g. e., II/208; Tezkiratu'l-Huffâz, II/557

(92) Tezkiratu'l- Huffâz, II/557.

(93) a. g. e., II/558; Said el-Haşimî, a. g. e., I/207.

Ebû Bekr b. Dâse'nin naklettiğine göre, Ebû Dâvûd es- Sicistânî (v. 275) "Hz. Peygamber'den (ASM) mervî 500 bin hadis yazdım. Sünen'e koyduğum hadisleri de bunlardan seçtim" demiştir.⁽⁹⁴⁾ Ebû Dâvûd' un *Sünen*'inde 4800 ahkâm hadisi vardır.⁽⁹⁵⁾

Ahmed b. el- Furat ed- Dabbî er- Râzî (v. 258), 1700 şeyhten 1.5 milyon civarında hadis yazmış, eserinde bunlardan sadece 500 bin hadis üzerinde çalışmıştır.⁽⁹⁶⁾ Devrinin büyük muhaddislerinden biri olan İbnu'l- Furat, hafıza gücünde Ebû Zür'a'ya denk tutulurdu. Ahmed b. Hanbel, İbnu'l - Furat hakkında şöyle demiştir: "Gök kubbe altında Resulullah'ın ahbarını ondan iyi hıfzeden biri yoktur; müsnedâtı da ondan iyi bilen birinin kaldığı- nı sanmıyorum."⁽⁹⁷⁾

Ebu Kılâbe Abdulmelik b. Muhammed er- Rakkaşî (v. 124) İmâm Şu'be'nin hadislerini sûre ezberler gibi ezberlerdi.⁽⁹⁸⁾ Hıfzından 60 bin civarında hadis rivayet ettiği nakledilir.⁽⁹⁹⁾

Kur'an'ı 80 günde ezberleyen İmâm ez- Zuhri (v. 124) ise şöyle demiştir: "Kalbime tevdi ettiğim ilimlerden hiçbirini unutmamışımdır. Bir sözü, bir âlimin ağzından dinledikten sonra bir daha tekrar ettirmeden ezberledim. Ömrümde ezberlemediğim tek bir hadiste şüphe edecek oldum ve onu da râvisine sorduğumda aynen ezberimdeki gibi çıktı."⁽¹⁰⁰⁾ Zamanındaki âlimler de bu hususta o'nu tastik etmişlerdir. Hatta Emevî halifelerinden Hişâm b. Abdülmelik, oğullarından birisi için İmâm ez- Zuhri'den hadis yazdırmasını ister ve O da ezberden 400 hadis yazdırır. Bir ay kadar geçtikten sonra halife Hişâm, İmâm ez- Zuhri'yi denemek için o yazdırdığı hadislerin kaybolduğunu ve tekrar aynı hadisleri yazdırmasını ister. Sonra her iki nüshayı karşılaştırdıklarında ne fazla, ne de eksik⁽⁹⁴⁾ harf dahi olmaksızın aynen 400 hadisi karşılarında görürler.⁽¹⁰¹⁾

Ebû Davûd es- Sicistânî'nin oğlu hâfız Ebû Bekr Abdullah b. Ebî Dâvûd (v. 316), hafıza açısından babası gibi meşhurlar arasında zikredilir. Nitekim Hakim, Ebû Ali el- Hafız tarîkıyla İbn Ebî Dâvûd'dan şu hadiseyi nakleder : Bir defasında Bağdat'tan İsbehan'a gittiğinde kendisinden hadis yazdırmasını isterler. O da "Yanımda asıl hadis nüsham yoktur" diye teklifi kabul etmek istemez. Ancak O'na "Ne demek, İbn Ebî Davûd hadis naklinde kitaba muhtaç olsun? Biz ezberinden isteriz" diye ısrar ederler. O da 36 bin hadisi ezberden yazdırır. Ancak Bağdat âlimleri bunu duyunca "İbn

(94) Sünenü Ebi Davud, I/11; eş-Şevkânî, Neyûl-Evter, I/11

(95) Ancak el-ü'lü'nin nüshasına göre bu rakam 5274'tür.

(96) Tezkiratu'l- Huffâz, II/544

(97) a. g. e., II/545; Tehzibu'l- Tehzib, I/66

(98) Tehzibu'l- Tehzib, VI/421

(99) Tezkiratu'l- Huffâz, I/110

(100) a.g.e., I/111.

(101) a.g.e., I/110.

Ebî Dâvûd, İsbehanlıları aldattı" diye tenkit ederler. Ayrıca bunu ispatlamak için birisini gizlice İsbehan'a gönderip yazdığı nüshanın bir kopyasını getirtirler. Ancak uzun bir tetkikten sonra yalnızca altı hadiste tenkit bulabilirler. Fakat kendisi, bu altı hadisi asıl nüshasıyla karşılaştırır ve bunlardan beşinin mutabık, sadece birinin farklı olduğunu gösterir.⁽¹⁰²⁾ Ebu'l- Kasım el- Ezherî, İbn Şâzân'dan, O da İbn Ebî Dâvûd'dan şöyle dediğini rivayet eder: "Sadece Kûfe'de el- Eşecc'den 30 bin hadis yazdım."⁽¹⁰³⁾

Hafızada örnek gösterilen muhaddislerden birisi de İmam Ebû İsâ et-Tirmizî'dir (v. 279). Kendisinden rivayet olunduğuna göre. Bir şeyhe ait iki cüz hadis yazmış, fakat bu hadisleri şeyhten bizzat işitmemiştir. Ancak Mekte yolunda bu şeyhle karşılaşır ve O'na ait iki cüzün yanında olduğunu düşünerek hadisleri işitmek için O'ndan izin ister. Şeyh kabul edince bineğinden iki cüzü çıkarır, fakat şeyh de okumaya başlamıştır. Tirmizî eline aldığı bu cüzlerin başka olduğunu ve asıl yazılı cüzleri yanına almadığını anlar. Şeyh, hadisleri ezberden okumayı bitirince Tirmizî'ye ve elindeki cüzlere bakınca farklı olduğunu görür. Bunun üzerine Tirmizî'ye "benden utanmıyor musun?" diyerek azarlar. Tirmizî, durumu anlatır ve hadislerini ezbere bildiğini, dilerse kendisine tekrar edebileceğini söyler. Ancak şeyh, Tirmizî'nin önceden hazırlanıp gelmiş olabileceğini ifade ederek kabul etmez. Tirmizî, şeyhten başka hadisler okumasını ister; O da hafızasından 40 hadis okur. Tirmizî, bunları tek bir harf değişikliği yapmadan aynen tekrar eder. Şeyh, O'nun bu hafıza kudreti karşısında hayretini gizleyemez ve "senin gibisini görmedim" der.⁽¹⁰⁴⁾

Hâkim en- Neysâbü'rî (v. 405), kitabı el- Medhal'de: "Vaktiyle huffâz (hadis hafızları) denilen şahısların her biri 500 bin hadis ezberlemiş bulunuyorlardı"⁽¹⁰⁵⁾ dedikten sonra bazı hafızların hıfz derecelerine dair tespitleri senetleriyle nakleder.

Bir başka hadis hafızı Ahmed b. Muhammed b. Said (v. 332), şöyle demiştir: 100 bin hadis senetleriyle ezberimdedir. 300 bin hadisi de müzakere ve mütâlâ ile hatırlayabilirim. Sadece ehl-i beyt hakkında 300 bin hadise muttaliyim.⁽¹⁰⁶⁾

Ebû Bekr b. Mâ'kûlâ (v. 333) de şunu ifade eder: "Ben, sadece Mutayyen'den (v. 297) kendi elimle 200 bin hadis yazdım."⁽¹⁰⁷⁾

Ebu'n- Nasr b. Ma'kûlâ (v. 487) arkadaşı Hibetullah b. Er- Revâkî'ye iki cüz hadisin metin ve senetlerini karıştırmasını, her bir rivayetin doğrusu-

(102) a.g.e., II/768.

(103) a.g.e., II/768.

(104) Tuhtetu'l- Ahvezi, I/111.

(105) el- Hâkim, el- Meditâi, s. 99.

(106) el- A'lâm, I/207.

(107) Ahmed Na'im, a.g.e., I/67.

nu bizzat ifade edeceğini belirtir. Sonra kendisi bütün hadislerin metin ve senetlerini düzelterek doğru bir şekilde kendisine arz eder.⁽¹⁰⁸⁾ Bütün bu hususlar onların hadisteki ezber ve otoritesini göstermektedir.

Dördüncü asrın ricalinden hafız Ebû Ca'fer Muhammed el-Ukaylí (v. 322) de ezber dâhilerinden biridir. Mesleme b. Kâsım (v. 353), O'nun hakkında şunu söyler: "Ukaylí, huzuruna gelen hadis talebelerine, kendisinde hadislerin yazılı olduğu nüshasını çıkarmaksızın hadis yazdırır. Ancak biz, bu vaziyeti tetkik etmek istedik ve O'nun rivayet ettiği hadislerin çoğunu bir yere yazdık. Sonra bazı lafızlarını değiştirip bir takım ilavelerde bulunarak kendisine okuduk. O, her bir hadisteki lafız değişikliğine, ziyade ve noksanlıklara tek tek dikkat çekerek bütününü de tashih etti. Biz, hadisleri karşılaştırdığımızda hepsinin de asla mutabık olduğunu görerak O'nun hıfzına ve dikkatine hayran kaldık."⁽¹⁰⁹⁾

SONUÇ

Hız. Peygamber (ASM)'e ait hadislerin sonraki devirlere naklini sağlayan altın kuşak, din-i mübin-i İslam'ın mümtaz şahsiyetleri olan Sahabe-i Kiramdır. Bütün ümmet, kıyamete kadar Hız. Peygamber (ASM)'e medyun olduğu gibi, onlara da medyundur.

Ashabın sayısı hakkında kesin olmasa da 100 binin üzerinde olduğu nakledilmektedir. Ashabdan hâdis rivayetinde bulunanların sayısı ise ancak bin küsur civarında tespit edilmiştir. Muhtemelen bir kısım sahabenin hadisleri, sonraki kuşağa rivayet edebilme imkânını bulamadığı görünüyor. Zira onlardan pek çoğu, değişik beldelere hicret etmiş, cihatlarla katılmış; bir kısmı da şehitlikle müşerref olmuştur. Dolayısıyla her bir sahabenin hadis rivayet etme gibi bir imkânı bulunmadığı da göz önünde bulundurulmalıdır.

İlk üç asırda hadisler, sadırlarda ve satırlarda muhafaza edilerek kitabet haline getirilmiştir. Hadislerde isnadın tatbikiyle bir devirden diğerine intikal ederken, isnatların sayısı da ravilere nisbetle artmıştır. Öyle ki, bazen bir hâdisin onlarca ve yüzlerce isnadı yaygın hale gelmiştir.

Metni aynı olan bir hâdisin, kaç tane farklı isnadı varsa, o hâdis, o kadar sayıda addedilmiştir. Manen rivayetlerden kaynaklanan bir kısım lafız değişikliği, takdim-te'hir ve ihtisar gibi hususlar da bir hâdisin farklı vecihlerde (turuk) iştiharına sebebiyet vermiştir.

Muhaddisler tarafından "hâdis" mefhumu, "haber" manasında kullanılmıştır. Dolayısıyla, Hız. Peygamber (ASM)'in merfû hadislerinin, ashâbın ve sonraki tabiûn ile etbau't-tabiin döneminin sözleriyle birlikte bu mefhumun

(108) Ahmed Na'im, a.g.e., 1/68.

(109) Ahmed Na'im, a.g.e., 1/68.

şümulü içinde mütâlâ edilmesi, hadislerin sayısını arttıran diğer bir husustur.

Netice olarak diyebiliriz ki, hadis, haber manasında mütâlâ edilerek hicri üçüncü asırda imam Ahmed hakkında 750 bin ile bir milyon arasında rivayete vakıf olduğu, keza imam Buhari'nin 600 bin rivayete aşına olduğu nakledilmiştir. Dolayısıyla hadislerin bu kategorilerde değerlendirilmesiyle bir hayli kabarık görünen rakamların, aklen de mümkün olabileceği kanaati hasıl olmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA

- Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, *el-Müsned*, I-VI, el-Mektebetü'l - İslâmi, Beyrût 1413/1993.
- el-Aclûnî, İsmail b. Muhammed el- Cerrâhî, *Keşfü'l-Hafâ ve Müzîlû'l-İlbâs ammâ iştehera mine2l-Ehâdis alâ Elsineti'n-Nâs*, I-II, Dâru lhyâit-Türa'l-Arabi, Beytût 1351
- el-Aynî, Bedrüddîn, *Umdetü'l-Kâri şerhu Sâhîhî'l-Buhârî*, I-XV, Dâru'l-Fikr, Beyrût ts.
- el-A'zamî, Muhammed Mustafa, *Dirâsât fi'l-Hâdisi'n-Nebevi ve Târîhi Tedvînih*, I-II, el-Mektebetü'l-İslâmi, Beyrut 1405/1985
- el-Buhârî, Muhammed b. İsmâil, *el-Cami'u's-Sahîh*, cz. I-VIII, Dâru'l-fikr, Beyrût 1411/1991
- Canan, İbrahim, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı tercüme ve şerhi*, I-XVIII, Akçağ Yay., Ankara 1989.
- ed-Dârekutnî, ali b. umer, *es- Sünen*, I-II, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût 1405/1985.
- ed-Dehlevî, Abdulaziz b. Şah veliyyillah, *Bustânu'l- Muhaddisin*, DİB: Yay., Ankara 1986
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistanî, *es-Sünen*, I-II Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, Beyrût 1409-1988.
- el-Felâte, Ömer b. Hasen, *el-Vaz'u fi'l-Hâdis*, I-III, Mektebetü'l-Gazali, dimaşk 1401/1981.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû bekr Ahmed b. Ali, *el-Kifâye Fî İlmî'r-Rivâye*, Dâru'l- Kitâbi'l-Arabî, Beyrût 1406/1986.
- Hatîb Muhammedel-Accâc, *es-Sünnetü Kable't-Tedvîn*, Dâru'l-Fikr, Beyrût 1410/1980.
- el-Hâkim en-Neysebûrî, *el-Medhal ile's-Sâhîh*, Müessesetü'r-Risale, Beyrût 1404/1984.
- el-Hamevî, Yâkut b.Abdillah, *Mu'cemu'l-Buldân*, I-V, Dâru Sâder, Beyrût ts. İbn Adıyy, Ebû Ahmed abduallah b. Adıyy, *el-Kâmil f í Duafâ'r-Ricâl*, I-VIII, Dâru'l-Fikr, Beyrût 140971988
- İbn Asâkir, Ebû'l-kasım Ali b. Hasen. *Muhtasarü Târîhi Dimaşk*, (İht: İbn Manzûr), I-XXIX, Dâru'l Fikr, Dimaşk 1408/1988.
- İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahman er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, I-VIII, İbn Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût 1371/1952.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî, *el-Hedyü's-Sâri Mukaddimetü Fethi'l-Bâri* Matbaatü's-Selefiyye, Beyrût 1407.
- .....*el-Fethu'l-Bâri bi şerhi'l-Buhârî*, I-XVII, Matbaatü's-Selefiyye, Beyrût 1407.
- .....*Tehzibu't-Tehzib*, I-XII, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût ts.

- İbn Hallikân, Ebû'l-Abbas Ahmed b. Muhammed, **Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Eb-nâl'z-Zamân**, I-VIII, Dâru Sâder, Beyrût 1397.
- İbn Huzeyme, Muhammed b. İshâk, **es-Sahîh**, I-II, Dâru Sâder, Beyrût 1397.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Şemsuddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr, **İlâmu'l-Muvakkilîn**, I-IV, Dâru'l-Cil, Beyrût 1973.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer, **el-Bidiye ve'n-Nihâye**, Cz. I-XIV, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût ts.
- Ahmed muhammed Şâkir, **el-Baisu'l-Hasîs Şerhu İhtisârî Ulûmi'l-Hadîs**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût ts.
- İbnu's-Salâh, osman b. abdirrahman eş-Şehrezûri, Ulûmu'l-Hâdîs, (Thk. ve Şrh: Nûrud-dîn İtr.), Dâru'l-Fikr, Dimaşk 1404/1984.
- İbn teymiyye, Ahmed b. Abdilhâlim, **Minhâcu's-Sünneti'n-Nebeviyye**, I-IV, Bulak 1321.
- .....**Mecmûu'l-Fetâvâ'l-Kübrâ**, Dâru Ümmil'l-Kurâ, I-32, Mısır 1408.
- el-Kârî, Ali b. Muhammed b. Sultan, **el-Esrâru'l-Merfûa fi'l-Ahbârî'l-Mevzûa**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1405/1985.
- Kâtîp Çelebî, Hacı Halife Mastafa b. el- Kostantînî, **Keşfu'z- Zunûn an Esâmî'l- Kütüb ve'l- Fünûn**, I- VI, Dâru'l- Fikr, Beyrût 1982
- Kandemir M. Yaşar, **Mevzû Hadîsler**, D: İ: B. Yay., Ankara 1984.
- El- Kettânî, Muhammed b. Ca'fer, **er- Risâletu'l- Mütatrafe**, Kahraman Yay., İstanbul 1986
- el- Kevserî, Muhammed Zâhid, **Makâlâtu'l-evserî**, el- Mektebetü'l- Ezheriyye li't- Tûras, Kahire 1414/1994.
- .....**Te'nîbu'l-Hatîb**, el-Mektebetü'l-Ezheriyye, Mısır 1410/1990.
- El-Leknevî, Muhammed Abdulhayy, **el-Ecvibetü'l-Fâzıla li'l-Es'ileti'l-Aşrati'l-Kâmile**, (Tik.A. Ebû Ğudde), Mettebü'l-Matba'ati'l-İslâmiyye, Haleb 1384/1964.
- .....**er-Raf'u ve't-Tekmil fi'l-Cerh ve't-Tadîl**, (Thk.ve Tik.A. Ebû Ğudde) Mettebü'l-Matba'ati'l-İslâmiyye, Beyrût1407/1987.
- İbn Mâce, muhammed b. Yezid el-Kavzîni, **Sünenü İbn Mâce**, I-II, Dâru'lFikr, Beyrût 1410/1990.
- İbnu'l-Hümâm es-Sivasî, Muhammed b. Abdilvâhid, **Fethu'l-Kadîr**, I-VIII, I-II, Dâru'l-Fikr, Beyrût 1400/1980.
- Mâlik b. Enes, **el-Muvatta'l-II**, Dâru'l-Hadîs, Kahira 1410.
- el-Mubarekfûrî, Muhammed Abdurrahman b. abdirrahîm, **Tuhfetu'l-Ahvezî bi şerhi Câmil't-Tirmizî**, I-X, Dâru'l-Fikr, Beyrût ts.
- Muhammed Besyûnî Zağlûl, Ebû Hâcer **Mevsûa Etrâfi'l-Hâdisi'n-Nebeviyyi'ş-Şerîf**, I-XI, Dâru'l-Fikr, Beyrût 1410/1989.
- Muhammed Fuad Abdulbâkî, **el-Lû'lû' ve'l-Mercân**, I-II, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1404.
- Müslim b. Haccâc, **el-Câmiu's-Sahih**, cz. I-V; Dâru'l-Hayr, Beyrût 1414/1994.
- Nâim Ahmed, **Tecrid-i Sarîh Tercemesi**, I-III, D.İ.B.Yay., Ankara 1984.
- en-Nesâî, Ahmed b. Şuayb, **es-Sünen**, cz. I-VIII, Dâru'l-Marife, Beyrût 1412/1992.
- en-Nevevî, Muhyiddîn Yahya b. Şeref, **Şerhu Sahîhî Müslim**, Cz. I-XVIII, Dâru'l-Hayr, Beyrût 1414.
- Sandıkça, S. Kemal, **İlk Üç Asırda İslam Coğrafyasında Hadîs**, D.İ.B. Yay., Ankara 1991.

- es-Sehâvî Muhammed b. Addirrahman, **el-Fethu'l-Muğis**, Dâru'l-Fikr, Beyrût 1404/1984.
- es-Sem'âvî, **el-Ensâb**, I-VI, Dâru'l-Hayr, Beyrût 1404.
- Sezgin Fuat, **Buhari'nin Kaynakları**, 1965 İstanbul.
- es-Sibâî, Mustafa, **es-Sünnetü ve Mekânetühâ fi't-Teşrii'l-İslâmi**, el-Mektebetü'l-İslâmi, Beyrût 1405/1985.
- es-Subkî, Tâcuddîn Abdulvehhâb b. Ali, **Tabakâtu's-Şafiiyyeti'l-Kübrâ**, I-X, Dâru İh-yâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, Beyrût 1396/1976.
- es-Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr, **Tedribu'r-Râvî şerhu Takrî-bi'n-Nevevî**, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1414/1994.
- eş-Şârânî, Abdulvehhâb b. Ahmed, **el-Mizânu'l-Kübrâ**, I-II, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Bey-rût 1400/1980.
- eş-Şâtîbî, İbrahim b. Mûsâ el-Ğirnatî, **el-Muvâfakât fi Usûli's-Şeria**, I-IV, Dâru'l Kütü-bi'l-İlmiyye, Beyrût ts.
- et-Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ, **es-Sünen**, Dâru'l-Fikr, Beyrût 1414/1994.
- Wensinck, A. J ve Mensing, J.P., **Corcordance (el-Mu'cemü'l-Müfehras li Etfâ-zî'-Hadîsi'n-Nebevî**, I-VIII, Çağrı Yay., İstanbul 1988.
- ez-Zebîdî, Muhammed b. Muhammed el-Murtazâ, **İlhâfu's-Sâdeti'l-Müttakîn bi şerhi İhyâi Ulûmi'd-Dîn**, I-XIV, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1409/1989.
- ez-Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, **Mizânu'l-İ'tidâl fi Nakdi'r-Ricâl**, I-IV, Dâru'l-Fikr, Beyrût ts.
- ..... **Tezkiratu'l-Huffaz**, I-IV, Dairatu'l-Maarifi'l-Osmaniyye, haydarabad 1956.
- ..... **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ**, I-XXIII, Müessesetu'r-Risale, Beyrût 1406/1986.
- ez-Zürkânî, Muhammed b. Abdilbaki, **Şerhu'l-Muvatta'**, Mısır 1381/1961.
- ez-Zirikî, Hayruddîn, **el-A'lâm Kâmusu Terâcim li-eşheri'r-Ricâli ve'n-Nisâ mi-ne'l-Arab ve'l-Müsta'ribîn ve'l-Müsteşrikîn**, I-VIII, Dâru'l-İlmi'l-Melayin, Beyrût 1992.